

વ્યવસાયિક અને સામાજિક સંઘર્ષનો વાસ્તવિક ચિતાર- 'આવૃત'

જ્યંત ગાડીત (૨૬/૧૧/૧૯૩૮ થી ૨૯/૦૫/૨૦૦૯) ગુજરાતી સાહિત્યમાં સર્જક અને વિવેચક તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત નામ છે. તેમના દ્વારા નોંધપાત્ર સર્જન તેમજ વિવેચન મળેલ છે. વળી, થોડીક ટૂંકીવાર્તાઓ પણ તેમણે આપી છે. પરંતુ આ સૌમાં નવલકથાકાર તરીકે તેમનું અર્પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. લગભગ નવ જેટલી નવલકથા આપનાર આ લેખકે અલગ અલગ વિષયને આલેખતી નવલકથાઓ આપીને પોતાનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંકિત કર્યું છે. 'આવૃત', 'ચાસપક્ષી', 'કર્ણ', 'બદલાતી ક્ષિતિજ', 'ક્યાં છે ઘર', 'શિખંડી', 'પ્રશામું', 'એક અસ્વપ્ન સુખી જીવન' અને 'સત્ય ભાગ-૧-૪' એ તેમની નવલકથાઓ છે. તેમણે વિવેચનમાં પોતાના અલગ દૃષ્ટિકોણથી તેમજ નવલકથાઓમાં વૈવિધ્યસભર વિષયમાવજતથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. અને એટલે જ તો 'આવૃત' આજે પણ પ્રસ્તુત બની રહે છે. 'આવૃત' એ કદ અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ લઘુનવલના સ્વરૂપમાં બંધબેસતી કૃતિ છે. ૧૯૬૯માં જ્યારે આ કૃતિ રચાઈ ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય જગતમાં આધુનિકતાની આબોહવા પ્રસરણ પામી ચુકી હતી અને આધુનિકતા સાથે જોડાયેલા વિવિધ વાદોની ફિલોસોફીકલ વિચારણાના પડછાયા ગુજરાતી કૃતિઓમાં પડી રહ્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રથમ નવલકથા 'કરણઘેલો'થી શરૂ થઈને ગાંધીયુગમાં અનેક નવલકથાઓ રચાઈ અને ત્યાર બાદ આધુનિક સાહિત્યની આબોહવામાં પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ લખાવા માંડી તેવા સમયમાં પોતાના સમકાલીન સુરેશ જોશી, ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, મધુરાય, શ્રીકાંત શાહ, લાભશંકર ઠાકર, મુકુન્દ પરીખ જેવા આધુનિક લેખકોથી ભિન્ન એવા પોતીકા મિજાજમાં જ્યંત ગાડીત આ 'આવૃત' લઘુનવલ રચે છે. અહીં આધુનિકતાનો પ્રભાવ નથી પણ પોતીકી રજૂઆત છે. વળી આ કૃતિનો વિષય પણ સાવ જુદો ઉચ્ચ શિક્ષણ જગતને સ્પર્શતો હોવાના લીધે એ વિશેષ બની રહે છે. જ્યંત ગાડીત પોતે સરકારી નોકરીના એક ખાતામાંથી રાજીનામું મુકીને શિક્ષણ જગતમાં પ્રવેશ્ય હતા અને ત્યારબાદના અનુભવજગતે તેમના અભિવ્યક્તિ વિશ્વને ઘડવાનું એવું મહત્વનું કાર્ય કર્યું કે તેમણે 'આવૃત' જેવી નવલકથા સર્જી. આવૃત જોશી આદર્શ અધ્યાપક હોવાની સાથે સાથે વેદનશીલ નાયક તરીકે વાચકના મનોજગતમાં સ્થિર થઈ શકે છે તેનું મુખ્ય કારણ પણ એ જ છે કે લેખક પોતે આ શૈક્ષણિક ભ્રષ્ટાચારના વર્તુળથી સારી રીતે પરિચિત છે. આ નવલકથા તેઓ પેટલાદ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે નોકરી કરતા હતા ત્યારે લખાયેલી તેમની પ્રથમ કૃતિ છે. પોતે ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકે જ્યંત ગાડીતે આ ઉચ્ચ શિક્ષણ જગતનો નજીકથી અનુભવ લીધો છે. વળી તેઓ પોતે આ 'આવૃત' નવલકથાના સર્જન પાછળના કારણને દર્શાવતા કહે છે - " 'આવૃત'નો જન્મ કંઈક મોહભંગમાંથી થયો એમ લાગે છે. સરકારી નોકરી છોડી ઉચ્ચ શિક્ષણના જગતમાં દાખલ થયો ત્યારે મનમાં ભરેલો ખ્યાલ અને વાસ્તવનો અનુભવ એમાંથી જન્મેલી બેચેનીમાં એનાં બીજ પડેલાં છે"૧ આમ અહીં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના મનમાં રહેલા ખ્યાલ અને પછી સામનો કરવો પડ્યો એ વાસ્તવિકતા, એ બે વચ્ચેનો વિરોધાભાસ અને તેના પરિણામે એક સર્જકચિત્તની બેચેની 'આવૃત'ના સર્જનના મૂળમાં છે. પ્રસ્તુત છે 'આવૃત' વિશે થોડીક ચર્ચા.

‘આવૃત’ નવલકથા સત્તર પ્રકરણો અને ૧૫૨ પૃષ્ઠોમાં (પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનમુદ્રણ-મેં ૧૯૮૪ મુજબ) વહેંચાયેલી લઘુનવલ છે. વળી આ નવલના નાયકના નામનેજ નવલનું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે, જે શીર્ષક પ્રતીકાત્મક રીતે ઘણું બધું કહી જાય છે. ભગવદ્ગોમંડલમાં દર્શાવાયેલા ‘આવૃત’ના અર્થો આ રહ્યા – ચારે બાજુ રહેવું , ગોળ , મંડલ, વર્તુલ, ઘેરાયેલું, ચારે પાસથી બંધ કરેલ, રૂંધાયેલું, છુપું , ગુઢ, ઢાંકેલું, અપ્રકટ , આવરેલું , ઢંકાયેલું , ફેલાયેલું , વ્યાપ્ત , ભરપુર, ભરેલુંનાયક આવૃત જ્ઞાનથી ભરેલો છતાં ઢંકાયેલો છે. શૈક્ષણિક જગતના ભ્રષ્ટાચારમાં તેમજ વ્યવહારુ સામાજિક જીવનમાં તેનો જ્ઞાનરૂપી શ્વાસ રૂંધાય છે. ગુઢ જ્ઞાન ધરાવતો આ નાયક પરિસ્થિતિને કારણે પ્રકટ થઈ શકતો નથી અને તેની તેજસ્વી પ્રતિભા અપ્રકટ જ રહી જાય છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં ‘આવૃત’ની ઓળખ લેખકે ‘ક’નામની કોલેજમાં ‘ક’ તેવીસ તરીકે આપી છે જે કાયમી નથી. અધ્યાપન કાર્યમાં ગંભીર આવૃત સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો નાયક છે. દેખાડો તેણે પસંદ નથી કુટનીતિ પણ તેને પસંદ નથી. દેશમાં અમુક વિસ્તારમાં દુકાળ હોય અને કોલેજમાં કાર્યક્રમના નામે અનાજનો બગાડ થાય તે પણ તેનું ચિત્ત સહી શકતું નથી. તેની હૈયાવરાળ જુઓ –

“ડીનર થવાની વાતની ખબર પડીત્યારે તે ઉકળી ઉઠેલો. દેશમાં દુકાળ છે. બિહારમાં જાઓ, બનાસકાંઠા કે પંચમહાલ એ ગુજરાતના જ ભાગોમાં જાઓ. અનાજ નથી. અનાજ નથી અને આમ બગાડવાનું ? અને તે ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાએ ; આ અશૈક્ષણિક, અરાષ્ટ્રીય, અમાનવીય પ્રવૃત્તિ છે.”૨

આવી વિચારધારા ધરાવતો અધ્યાપક આવૃત જોશી ઘરે આવીને પોતાની પત્ની પ્રીતિને પણ કોલેજની ઘટના વિશે જણાવી નથી શકતો. કારણકે તેના વ્યક્તિત્વને સમજવામાં પત્ની પ્રીતિ પણ નિષ્ફળ છે એ વાતનો અંદાજ તેને છે જ. અહીં કૌટુંબિક સ્થિતિમાં પણ આવૃત ખુશ નથી. કારણ કે પ્રીતિ આવૃતના HYPER SENSITIVE વ્યક્તિત્વને સમજી શકતી નથી અને ઘરની પસંદગી બાબતે પણ બંનેમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે. વળી આવૃત કોલેજના કાર્યક્રમમાંથી જમ્યા વિના ચાલ્યો આવેલો એ વાત બાજુવાળા સ્મિતાબેન પાસેથી જાણ્યા બાદ પ્રીતિને વધારે દુઃખ લાગે છે. વળી બીજા કોઈ અધ્યાપકો વાંચતા નથી અને આવૃત વધારે વાંચે છે એ વાત પણ પ્રીતિને ગમતી નથી. જ્યારે આવૃત પ્રીતિને અને પોતાના દીકરા સ્વપ્નને ભરપુર યાદે છે પણ તેનું વ્યાવસાયિક જીવન અનેક સંઘર્ષોથી ભરેલું હોવાને લીધે જ તે ઘરમાં પણ ખુશ રહી નથી શકતો. જીવનમાં કૃત્રિમતા તેને બિલકુલ પસંદ નથી અને એટલે જ લોકોની તેમજ પત્નીની પણ તે અવગણના પામતો રહે છે. કોલેજમાં ‘ક’ ત્રણની સલાહ પણ વ્યવહારુ છે. તે આવૃતને પ્રિન્સીપાલથી ચેતતા રેહવાનું જણાવીને આવૃતના હિતેચ્છુ તરીકે ઉભરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના ઘરે આવતી શારદીને પ્રીતિ કામ કરવા માટે આવવાની ના પાડી દે છે અને એ બાબતે તે આવૃતની કોઈ વાત સંભાળવા તૈયાર થતી નથી. શારદીના ચારિત્ર્યને લઈને શંકાશીલ પ્રીતિ તેને ના પાડી દે છે. ત્યાર બાદ પ્રીતિની ગેરહાજરીમાં શારદી આવે છે ને આવૃતને કામ છોડાવી દીધા વિશે પૂછે છે પણ આવૃત તેને પ્રીતિને મળવાનું જ કહે છે. શારદી સાથેની આ ટૂંકી મુલાકાતને આજુબાજુના લોકોએ જોઈ લીધી હોવાથી જ આવૃતના ચારિત્ર્ય અંગે પણ અફવાઓ ફેલાવા લાગે છે. પ્રીતિને આવી અફવાઓ ખુબ જ અસર કરે છે અને પતિ-પત્નીની વચ્ચેના સંબંધોમાં તિરાડ વધુ ને વધુ મોટી થતી જાય છે. અગાઉ આવૃતનું માર્ગદર્શન લેવા આવનારી મસ્તી કે અલકા પણ આવૃતના ઘરે આવવાનું બંધ કરે છે એટલે આવૃતનો મનોસંઘર્ષ તો વધતો જ જાય છે.

કોલેજમાં માર્ક્સથી લઈને પોતાના વિષયોનું ગ્રુપ બચાવવાના કાવાદાવા કરતા અધ્યાપકો વચ્ચે આવૃત લાચાર બની જાય છે. પોતે મુકેલા માર્ક્સમાં ‘ક’ ત્રણ પોતાની રીતે વધારો કરીને બીજા વિષયની બરોબરીમાં માર્ક્સ કરી દે છે. આ બધું આવૃત માટે અસહ્ય છે પરંતુ વિવશ બની પરિસ્થિતિને તે અવલોક્યા કરે છે. લાચારી ભરી સ્થિતિ જાણે કે તેનો ચારે બાજુથી ભરડો લઈ રહી છે.

પ્રીતિ અને પોતાની વચ્ચે મનમેળ નથી એવું વિચારીને વિષાદમય સ્થિતિ પામેલ આવૃત પ્રીતિથી દૂર થતો જાય છે અને કોલેજમાં ચાલુ વર્ષના છેલ્લા દિવસની સહી કરવા માટે જાય છે ત્યારે તેને પ્રિન્સીપાલ દ્વારા છુટા કરાયો હોવાનો પત્ર મળે છે. હતપ્રભ બનેલો આવૃત કારણ પૂછે છે તો આચાર્યનો રોકડો જવાબ આવૃત માટે વધુ અસહ્ય બને છે- “કારણ આપવાનો સંસ્થાનો નિયમ નથી. કારણ માટે વ્યક્તિએ પોતાની અંદર જ જાતે જોઈ લેવું એમ સંસ્થા માને છે. ”૩

આવૃતની અધ્યાપક તરીકેની વિશેષતા કોઈ પ્રમાણી શકતું નથી અને એને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકાય છે એ વાત પણ તે પ્રીતિને કરી શકતો નથી અને હંમેશ મુજબ પડોશમાંથી જ પ્રીતિને આ વાત જાણીને દુઃખ થાય છે આવૃત તેને હિંમત આપતા કહે છે “નોકરી ઝૂંટવી લીધી ડીગ્રી તો નથી ઝૂંટવીને !” પણ પ્રીતિના મનોજગતમાં તો બીજા જ વિચારોએ ઘેરાવ કર્યો છે. તે વિચારે છે – “કોણ જાણે શું એ કર્યું હશે! બાકી એમને એમ કંઈ કારણ વગર તે છુટા કરતા હશે? આમણે શું કર્યું હશે ? એમનું મન જ પરખાય નહીં ને ! આમનો સ્વભાવ જ કોણ જાણે કેમ આવો વિચિત્ર છે ”૪ પ્રીતિ આવૃતને બુદ્ધિશાળી માને છે પણ આવૃતના મગજને વિચિત્ર માને છે! પ્રીતિ આવૃતથી દૂર રહે તેની અવગણના કરે તે પણ આવૃતથી સહન નથી થતું . આવૃત તેને અચાનક કોલેજમાંથી છૂટો કરી દીધો તે બાબતે ચિંતિત છે અને આખરે અધ્યાપક મંડળમાં ફરિયાદ કરવાનું નક્કી કરી અમદાવાદ સુધી જઈ આવે છે પણ મંત્રી બહાર ગયો હોવાને લીધે તે ફરિયાદ પણ કરી શકતો નથી પ્રવાસમાં વિચારોમાં ગરકાવ રહેલો આવૃત લાચારી અનુભવતો વિચારે છે – “ અત્યારે પ્રિન્સીપાલ સાચો લાગ્યો.પ્રીતિ સાચી લાગી.પુસ્તકો બહુ ન ખરીદો.થોડાક પૈસા બચાવો.ગમે ત્યારે કામ લાગે. ક ત્રણ,ક નવ,પ્રિન્સીપાલ બધા સાચા છે. સંખ્યા વધારવી જોઈએ. ખુબ માર્ક્સ મૂકવા જોઈએ. નોટો લખાવી દેવી. ભલેને એક દિવસ પણ કોલેજમાં ન આવે તોય ટર્મ ગ્રાન્ટ કરી દેવાની. સંખ્યા વધારો.”૫

આવી લાચારી ભરેલી સ્થિતિમાં એક જાહેરાતના સંદર્ભમાં ‘ક’ પંદર આવૃતને ભલામણ ચિઠ્ઠી લખી આપવા જણાવે છે ત્યારે શરૂઆતમાં ના પાડતો આવૃત આખરે એ ચિઠ્ઠી લેવા તૈયાર થાય છે કારણ કે તેને લાગે છે કે બીજા લોકો કરતા તેની પાસે સારી લાયકાત છે અને પત્ની-પુત્રની જવાબદારીણે કારણે વ્યવહારુ બનવામાં વાંધો નથી. પણ આ ભલામણ ચિઠ્ઠી જોતા જ પ્રિન્સીપાલ આવૃતને સંભળાવી દે છે- “ અહીં લાગવગ નથી ચાલતી....લાગવગનો સડો શિક્ષણમાંથી દૂર કરવો જોઈએ”૬ બધાને નભતા જોઈને આવૃત પણ નભવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે નિષ્ફળતા પામે છે. પ્રીતિ તેના પિયર પહોંચી ગયા બાદ પણ ઘણા દિવસ સુધી આવૃતને પત્ર નથી લખતી. પ્રીતિનો ભાઈ આવૃતને મુંબઈમાં ટ્યુશન શરૂ કરવાનું સૂચન કરતો આવ્યો છે પણ આવૃતને ટ્યુશન પસંદ નથી અને હાલની બેકારીની સ્થિતિમાં પ્રીતિને આ બાબત પણ ગમતી નથી. પિતાએ પત્ર લખી આવૃત પાસે પૈસા માંગ્યા છે અને પ્રીતિના ભાઈએ પત્ર દ્વારા નોકરીમાંથી છુટા કરાયાનું કારણ પૂછ્યું છે. આ બધી બાબત

આવૃતને જંપવા નથી દેતી અને તેનો મનોસંઘર્ષ ટોચે પહોચે છે, તે મનોમન નક્કી કરે છે-“સમાજમાં રહેવું હોય તો બધું કરવું પડે. શારદી નભે છે. સ્મિતાબહેન નભે છે. કોલેજ નભે છે. દરેક પોતાની રીતે અનુકુળ બની નભે છે. મારે પણ નભવું છે. એક પોતીકું ઘર જોઈએ. જેનું વિચાર કર્યા વગર સરનામું આપી શકાય. જેની એકેએક ઈંટ સાથે આત્મીયતા અનુભવી શકાય.”૭

બીજી કોલેજોના ઇન્ટરવ્યુમાં પણ ‘જૂની કોલેજની નોકરી કેમ છોડી?’ એ જ પ્રશ્ન ખાસ ચર્ચામાં રહેતો હોવાથી આવૃતને નોકરી મળતી નથી. હારેલો થાકેલો તે શાળામાં નોકરી માટેના પ્રયત્નો શરૂ કરે છે પરંતુ શાળામાં નોકરી મેળવવામાં પણ તેને મુશ્કેલી પડે છે. આખરે એક શાળામાં તેને નોકરી માળે છે પણ તે જ સમયે એક દૂરની કોલેજનો ઇન્ટરવ્યુ પત્ર આવે છે. ઇન્ટરવ્યુ આપવા ગયેલો આવૃત પ્રિન્સીપાલને મળીને પોતાનું નામ જણાવે છે-‘આવૃત જોશી’.....અને બસ નામ હી કાફી હૈ જેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. પ્રિન્સીપાલ આવૃતની અટક સાંભળીને જ તેને મનોમન પસંદ કરી લે છે અને કહે છે - “આ ગામ પીળા ચાંદલાવાળાઓનું. મારા તમારા જેવા બ્રાહ્મણને તો જરૂર પૂરી થાય એટલે કાઢી મૂકે એવા. એમની સામે ટકવા ગ્રુપ જોઈએ ને જ્ઞાતિભાઈ જેટલો આપણો થાય એટલો બીજો નહીં.”૮ કોઈ પણ જાતની લાગવગ, જ્ઞાતિવાદ, સગાવાદમાં ન માનનારા આવૃતને પોતાની જ્ઞાતિને લીધે જ આ ‘ન’ ગામની કોલેજમાં નિમણુંક મળે છે. તે ‘ક’ ગામ છોડી ‘ન’ ગામ પહોચે છે અને પ્રીતિને નોકરી મળ્યાના સમાચાર આપી બોલાવી લે છે. પ્રીતિ આવૃતને નોકરી મળી હોવાને લીધે ખુશ છે અને આવૃત ‘ન’ ૧૬માં રૂપાંતરિત થવા તત્પર બન્યો છે. અંતના વિધાનો સુચક છે-“ અગિયાર વાગ્યે જમીને આવૃત કોલેજ જવા નીકળ્યો ત્યારે આકાશમાં વાદળો હતા ને રસ્તા પર કાદવ હતો. પગ સરી ન જાય, પાછળ છાંટા ન ઉડે તેની તકેદારી રાખતો ધીમે ધીમે તે કીચડમાં ચાલવા લાગ્યો.”૯

ઉપરોક્ત કથાવસ્તુને જોતા ખ્યાલ આવે છે કે ‘ક’ તેવીસથી લઈને ‘ન’ સોળની શરૂઆત સુધીની આવૃતની આ યાત્રા તેને અનેક રીતે રહેંસી નાખે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણજગતના કડવા અનુભવો તેમજ પ્રીતિ સાથેના સંબંધમાં આવતો ખાલીપો અને વ્યવસાયિક જીવનમાં સતત મળતી નિષ્ફળતા આ બધું આવૃતને પોતાનામાં બદલાવ લાવવા માટે મજબૂર કરે છે. મેં આ કથા સંદર્ભે કંઈક આવું નોંધ્યું છે- “આવૃતની ગુજરાતી સાહિત્યના સંવેદનશીલ અધ્યાપક તરીકેની આદર્શમયતા સામે શૈક્ષણિક જગતના દુષણો મૂકીને કથાના સંઘર્ષને એક કલાત્મક ઊંચાઈ મળી છે. વિના કારણે કોલેજમાંથી દૂર કરાતો આવૃત, નિર્મળ સ્વભાવને લીધે આડા સંબંધની શંકાનો ભોગ બનતો આવૃત, પત્ની પ્રીતિની અસમજણને લીધે અવગણના પામતો આવૃત, પરિસ્થિતિ સામે ઝૂક્યા વિના સંઘર્ષ કરતો આવૃત અને આખરે પરિસ્થિતિ સામે હારીને પરિસ્થિતિને તાબે થતો આવૃત.....આમ આવૃતની વિવિધ સ્થિતિ અહીં નવલકથાનું આસ્વાદ્ય પાસુ બન્યું છે. ભ્રષ્ટાચારના ભોરિંગનો ભયાનક પડછાયો નવલકથાની પાર્શ્વભૂમિ બન્યો છે.”૧૦

આ નવલકથાની પાત્રસૃષ્ટિ જોતા ખ્યાલ આવે છે કે અહીં મુખ્ય પાત્ર એક જ છે-આવૃત. બીજા બધા જ પાત્રો અહીં ગૌણ પાત્રો તરીકે આલેખાયા છે અને મુખ્ય પાત્રને ઉઠાવ આપવામાં મહત્વની કામગીરી નિભાવે છે. આવૃતનું પાત્ર શરૂઆતમાં અગતિશીલ અને ત્યાર બાદ ક્રમશઃ ગતિશીલ બનતું જાય છે. પોતે ઈમાનદાર અને તેજસ્વી હોવા છતાં વિના કોઈ કારણે કોલેજમાંથી તેની હકાલપટ્ટી કરવામાં આવતા અને બીજી કોઈ કોલેજમાં

પસંદગી ન પામતા તેનું પાત્ર અવનવા વળાંકો ધારણ કરે છે. ઘરે હોય કે પછી પ્રવાસમાં હોય ત્યારે તે સતત ‘પુર્વરાગ’ કે ‘કાઈમ એન્ડ પનીશમેન્ટ’ જેવી કોઈ ને કોઈ કૃતિ વાંચતો રહેતો હોય છે. કોલેજના ગ્રંથાલયમાં જઈને ‘સંસ્કૃતિ’ સામયિકના સારા લેખો વાંચવાની પણ તેની આદત છે. ‘વિવેચનમુકુર’માં તે આદર્શ વિવેચન વિશે વાંચીને સમજવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. પત્ની પ્રીતિ વાંચવા બાબતે તેની સાથે દલીલ કરતી રહે છે પરંતુ આવૃત્ત તેને જવાબ આપતા કહે છે કે-“ અધ્યાપક થયો એટલે વાંચવું તો અમારે કુદરતી હાજત જેવું. ન વાંચે તે અધ્યાપક નહીં”. પણ પરિસ્થિતિ તેને એ હદે લાચાર બનાવી દે છે કે બે પુસ્તકો ખરીદવામાં જેટલો ખર્ચ થાય તેટલા ખર્ચમાં તો એક સ્ટીલની થાળી ખરીદી શકાય એવો વિચાર તે કરવા માંડે છે. નોકરી છૂટી ગયા બાદ તે નોકરી મેળવીને સેટલ થઈને લખવાનું શરૂ કરવાનું વિચારે છે, સર્જન કરવું અને લખવું એ બન્ને વચ્ચેના તફાવતને સારી રીતે જાણનારો આવૃત્ત ઈરાદાપૂર્વક હવે માત્ર લખવા જ માંગે છે. જુઓ- “ ‘ઉત્કૃષ્ટ કવિતાનું સર્જન થવું એ તો બાજી હરિને હાથ છે’ એ સુંદરમનું મંતવ્ય યાદ આવ્યું. પણ મારે ક્યાં સર્જન કરવું છે? માત્ર લખવું છે.” આવૃત્ત પોતે નોટ્સ લખાવવામાં માનતો નથી પણ વિદ્યાર્થીઓની માંગણી અને પોતાના ઉપરીના આદેશને વશ થઈને તે બગાસાં ખાતો ખાતો નોટ્સ લખાવે છે. આમ સમયને અનુરૂપ સમાધાનકારી વલણ અપનાવતું આવૃત્તનું પાત્ર અહીં ગતિશીલ બને છે. સામાન્ય માણસની ચિંતા કરતો આવૃત્ત કામ કરનારી શારદીની દુઃખદ વાત સાંભળીને તેને બે રૂપિયાની મદદ કરે છે અને એક વાર અચાનક જ તેના ઘરે માત્ર તેના હાલચાલ જાણવા જઈ યડે, શારદીની સ્થિતિ જોઈને તે દુખી થાય છે અને તેની છોકરીને પાંચ રૂપિયા આપીને નીકળી આવે છે, તેનું આ કાર્ય વાચકને ચોક્કસ ગમી રહે પણ આ ઘટનાને લીધે તે ગામના લોકોની શંકાનો ભોગ બને છે. આ કથાનો નાયક પરિસ્થિતિ બદલી શકતો નથી, પરિસ્થિતિને વશ થવા માટે જ જાણે તેનું નિર્માણ થયું હોય એમ લાગે છે.

કથાના બીજા બધા જ પાત્રો-ગૌણ પાત્રો આવૃત્તને દુખી કરવા માટે સક્રિય રહેતા દર્શાવાયા છે. પત્ની પ્રીતિ તેના સંવેદનશીલ પતિને સમજવામાં નિષ્ફળ જાય છે. ઘર બદલવાની બાબતને લઈને અને અનાજ ખરીદવાની બાબતે તે આવૃત્ત સાથેનો વાતચીતનો વ્યવહાર પણ બદલી નાખે છે. એકંદરે આવૃત્તના દુઃખને તે સમજી શકતી નથી. તેને આવૃત્ત ઉપર વિશ્વાસ નથી અને લોકોની અફવાઓને લીધે તે પતિ ઉપર શંકા કરતી રહે છે. આવૃત્ત સાથે સીધી રીતે વાત નથી કરતી તેમજ પિયર ગયા બાદ આવૃત્તને પત્ર પણ નથી લખતી અને આવૃત્તને નોકરી મળી ગયા બાદ પિયરથી પરત આવી જાય છે એટલે પ્રીતિનું પાત્ર સ્વાર્થી પાત્ર તરીકે ઉભરી રહે છે. પડોશમાં રહેતી સ્મિતાબહેનનું પાત્ર પ્રીતિને ઉશ્કેરવાના મૂળમાં છે કારણ કે કોલેજના કાર્યક્રમના ડીનરમાં આવૃત્ત જમ્યો નહીં એ વાત સ્મિતાબહેન દ્વારા જ પ્રીતિને જાણવા મળે છે. તથા આવૃત્તને કોલેજમાંથી છૂટો કર્યો તે વાત પણ સ્મિતાબહેન જ પ્રીતિને કરે છે. જ્યારે જ્યારે સ્મિતાબહેન દ્વારા પ્રીતિને કોઈ વાત ખબર પડે છે ત્યારે ત્યારે આવૃત્ત અને પ્રીતિના સંબંધમાં સમસ્યા ઉભી થાય છે જેના પરિણામે આ નવલકથાનો મુખ્ય નાયક આવૃત્ત દુઃખદ સ્થિતિને પામે છે. આ સ્મિતાબહેન પણ આવૃત્તના વ્યક્તિત્વને સમજવામાં અસમર્થ છે કારણ કે અનાજ બગાડવાના મુદ્દા ઉપર તે આવૃત્તને કહે છે કે- “ હવે ઉંદરો જ સરકારના ગોડાઉનમાં હજારો માણ અનાજ બગાડે છે ત્યાં લોકોને શું કહેવાનું !..આમાં તો પેટમાં જવાનું. બધાના ઘરમાં એક ટંક ખાવાનું બચશે ને !” અને આ વાતની સામે આવૃત્ત જે કંઈક મહત્વપૂર્ણ દલીલ કરે છે તે સ્મિતાબહેન સમજી શકતા નથી અને આવૃત્ત વિશે અભિપ્રાય બાંધે છે કે- “ વિચિત્ર સ્વભાવ લાગે છે” અને એટલે જ તો શારદી સાથેના સંબંધ અંગેની અફવાને પ્રીતિના મનમાં

ઠસાવવાનું કામ પણ આ પાત્ર જ કરે છે, કારણ કે તે પ્રીતિને ભલી અને સમજદાર માને છે અને આવૃતને વિચિત્ર માને છે. કથામાં એક જગ્યાએ આ સ્મિતાબહેન હેડમાસ્તરના કહેવાથી રબરથી છેકછાક કરીને માર્કશીટમાં માર્ક્સમાં વધ ઘટ કરતા કરી રહ્યા હોવાનું દર્શાવાયું છે, કારણ કે લેખકે આ પાત્રને નભતું પાત્ર દર્શાવ્યું છે, આવૃત નભતો નથી એટલે એને વિચિત્ર પ્રકારનો લાગે છે. કામવાળી શારદીનું પાત્ર આ નવલકથામાં મહત્વનું પાત્ર બની રહે છે કારણ કે કામ બંધ કરાવ્યા પછી પણ પ્રીતિની ગેરહાજરીમાં શારદી આવૃતના ઘરે આવે છે અને એના લીધે આવૃતના શારદી સાથેના આડા સંબંધની ચર્ચા શરૂ થાય છે, આ જ કારણને ધ્યાને લઈને કોલેજમંડળ આવૃતને કાઢી મુકે છે, શારદી તેના ઘરે કામ કરવા આવતી ત્યારે તે આવૃત તરફ હમેશા તાકી રહેતી હતી પરંતુ આવૃત શારદી વિશે વિચારતો જ નથી. શારદીના દુઃખની કહાની સાંભળી તે માત્ર તેણે મદદરૂપ બનવા પ્રયત્ન કરે છે પણ તેના આ પ્રયત્નો જ તેણે દુઃખની ગર્તામાં ધકેલી દે છે. અહીં બીજા મહત્વના ગૌણ પાત્રોમાં ‘ક’ ગામની કોલેજનો પ્રિન્સિપાલ, ‘ક’ ત્રણ, ‘ક’ નવ, ‘ક’ બાર, ‘ક’ પંદર, અને ‘ક’ સત્તર જેવા પાત્રો પણ અહીં પોતપોતાની ટૂંકી પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ‘ક’ કોલેજના પ્રિન્સિપાલને તો ગમે તેમ સંસ્થા ટકાવવી છે. તેણે બોલાવેલી મીટીંગમાં તેનો આ સંવાદ તેના આખા વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરે છે- “ મિત્રો, તમે બધા એજ્યુકેટેડ ને સમજુ છો. આપણી આજુબાજુ પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિથી વાકેફ છો. બસ,મારે વધારે કંઈ કહેવાનું નથી. આ આપણી સંસ્થા છે અને તે ટકી રહે એ જોવું આપણી ફરજ છે. એમાં આપણું શ્રેય છે.” પ્રિન્સિપાલની નજીક છે એવો ‘ક’ ત્રણ હિતેચ્છુના સ્વાંગમાં આવૃતનો દુશ્મન છે. આવૃત કોલેજમાં જોડાયો ત્યારે જ તે આવૃતને ચેતવણી આપતા કહે છે- “ મિ. જોશી ! પ્રિન્સિપાલથી જાળવજો. મુંજાલ છે. એમની વિરુદ્ધ ચાલનાર અહીં નથી રહી શકતો.” પોતે આવૃતનો સિનીયર હોવાનો પ્રભાવ પાથરવા તે હમેશા તૈયાર જ હોય છે. જુઓ- “પેપર તપાસવામાં કાળજી લેજો.પહેલી બે ટેસ્ટ જેવું ન થાય. એફ. વાય.માં આપણું ગ્રુપ ઘટવું ન જોઈએ.સાહેબની સૂચના તો તમે સાંભળીને? ખ,ગ,ઘ બધા ગામોની કોલેજોમાં આપણે નવા છીએ છતાં ચાર વર્ષમાં આપણી સંખ્યા બધાથી વધુ થઈ છે એ ઘટવી ન જોઈએ.વ્યાપક દૃષ્ટિએ બધું જોવાનું છે. હજી સંખ્યા વધવી જોઈએ.તમે સાંભળ્યું ને ! વેકેશનનો પગાર કરવાની શક્તિ હજી આપણી પાસે નથી આવી.” નોટ્સ નહીં લખાવનાર આવૃતને તે નોટ્સ લખાવવાનું સૂચન કરીને વિદ્યાર્થીઓ હડતાલ ન કરે એ અંગે પણ ચેતવે છે. આવૃતનું હીર હણવામાં આ ‘ક’ ત્રણ પણ મુખ્ય ભૂમિકામાં છે. તે આવૃતને પેપર જલ્દી તપાસવા અંગે કહે છે- “ જલ્દી,મિ.જોશી,જલ્દી.હજી ઘણું બાકી છે. અરે એકેએક લીટી ન વંચાય. આજે પીએચ.ડી.નો થીસીસ પણ લીટીએ લીટી કોઈ નથી વાંચતું, તો આનું તો શું! આટલી વાર તે હોય!” આવૃતને કોલેજમાંથી કઢાવવામાં આ ‘ક’ ત્રણની ભૂમિકા મહત્વની છે તેમ છતાં આવૃતને છૂટો કર્યો એ વાતનું તેને દુઃખ છે એવું બનાવટી વર્તન તે આવૃત સામે કરે છે. આ કથામાં ‘ક’ પંદર આવૃત પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે. તે સેક્રેટરી,પ્રિન્સિપાલથી ગભરાતા ગભરાતા પણ આવૃતને મદદ કરવા માગે છે. આવૃતની ચિંતા કરીને તેને ભલામણ ચિઠ્ઠી લખી આપવા માગે છે અને આવૃત એ ચિઠ્ઠી લેવા ના કહે છે તો તેને કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારીનું ભાન કરાવતા કહે છે- “ તું એકલો નથી, આ બધાં પણ છે.” અને આવૃત ચિઠ્ઠી લેવા તૈયાર થાય છે પણ તે ચિઠ્ઠીનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. અહીં ‘ક’પંદર આવૃતના ખરા હિતેચ્છુ તરીકે ઉભરી આવતું પાત્ર છે. છેલ્લે ‘ન’ ગામની કોલેજનો બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો પ્રિન્સિપાલ આ નવલકથાનું એક મહત્વનું પાત્ર બની રહે છે કારણ કે તે આવૃતને નોકરી આપે છે અને આવૃતને વ્યવહારુ બનાવવાના પાઠ પણ ભણાવવાની તૈયારી દાખવે છે. આવૃતનું આખું નામ

સાંભળતા જ તે આવૃતને જમવાનો આગ્રહ કરવા માંડે છે અને કહે છે-“ જુઓ,ના ન પાડશો. ગામમાં પછી આપણે સાથે રહેવાનું થશે. કઈ એક દિવસનો સંબંધ નથી.” જ્ઞાતિમાં બિલકુલ ન માનનારા આવૃતના મનમાં ઠસાવવા માટે તે કહે છે-“તમારું મોઢું કહી આપે છે કે તમને જ્ઞાતિમાં શ્રદ્ધા છે” વળી જ્યારે તેણે ખબર પડે છે કે આવૃત પૂજાપાઠ નથી કરતો ત્યારે કહે છે-“ અહીં આવશો એટલે બધું શીખવાડી દઈશ” એટલે કથાના અંતે આ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો આ પ્રિન્સિપાલ જાણે કે આવૃતના ઉદ્ધારક તરીકે વાચકના મનોજગતમાં યાદગાર પાત્ર બની રહે છે. આ ઉપરાંત આવૃતના પિતા, પુત્ર-સ્વપ્ન, તેમજ પ્રીતિનો ભાઈ, શારદીનો ગાંડો પતિ, ‘ક’ ગામમાં આવૃતના પડોશી પાત્રો, અલકા, મસ્તી, કરીયાણાનો વેપારી, કોલેજનો સેક્રેટરી, આવૃતના સહાધ્યાયીઓ જેમાં ખાસ કરીને રિક્ત કે જેનો કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રગટ થયેલો છે.....એ બધાં પાત્રોનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે જે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આવૃતના પાત્રને આકારિત કરે છે. પાત્રોના નામોમાં મૂળાક્ષર અને આંકડા-નંબરો આપીને પાત્રાલેખનની બાબતમાં જયંત ગાડીત અહીં નોખા પડે છે અને કથાવસ્તુની કટુણતા પણ ગાઢ બને છે. આવૃતના પાત્રને જીવંતતા બક્ષવા માટે સર્જકે અન્ય બધા જ ગૌણ પાત્રો પાસે સુપેરે કામ લીધું છે.

પરિવેશ-વાતાવરણના વર્ણનમાં પણ જયંત ગાડીત સાબદા રહ્યા છે અને સ્થળ-સમય-કાળનું આલેખન પણ સફળ રહ્યું છે. આ નવલકથા મુખ્યત્વે શૈક્ષણિક જગતના વાતાવરણને નિરૂપતી હોવાને લીધે અહીં અલગ અલગ કોલેજના સ્થળનું વર્ણન નોંધનીય બને છે.લાગવગ ભ્રષ્ટાચારના આલેખનમાં રાજકીય પરિવેશ પણ જોઈ શકાય છે, તો આવૃતની વેદનશીલ સ્થિતિના આલેખન માટે માનસિક પરિવેશ પણ પ્રયોજાયો છે.પ્રીતિ સાથેના દામ્પત્યજીવનમાં ઊભી થતી સમસ્યાના આલેખનમાં સામાજિક-કૌટુંબિક પરિવેશ-વાતાવરણ નિર્માણ પામે છે. દુકાળની સ્થિતિમાં પ્રીતિ અનાજની આખી ગુણ ખરીદે એ પણ આવૃત માટે ચિંતાનો વિષય બને છે અને તે પ્રીતિ સાથે બોલ્યા વિના-જમ્યા વિના ઊભો થઈ જાય તે સંબંધમાં પડેલી તિરાડની સ્થિતિનું વર્ણન લેખકે આ રીતે કર્યું છે- “આવૃત ક્યાય સુધી બહાર બેસી રહ્યો.મૂંગા મૂંગા તારાઓ દૂરથી ચમકતા હતા પણ ઝાંઝવાના જળ જેવો તેમનો પ્રકાશ તેની આસપાસ વીંટળાયેલા અંધકારને ભેદવા નકામો હતો. હવામાં ઠંડી વધી, એટલે તે ખુરશીમાંથી ઊભો થયો અને અંદર જઈ પથારીમાં પડ્યો.” દુકાળની સ્થિતિમાં કોલેજમાં જમણવાર રાખવામાં આવે ત્યારે આવૃતને મન આ અરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના સ્થળ-સમયનું વર્ણન જુઓ- “ ફરી એક ઠંડી લહેરખીએ તેના શરીરને સ્પર્શ કર્યો અને તેનું મન થરથરી ઊઠ્યું. આસપાસના લીમડા પરના જરઠ ને પીળાં બનતાં પર્ણો જરાય કંપ્યા વગર લટકતાં હતા. પાનખરની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી.બપોર થયા છતાં ઘેરું સફેદ સફેદ ધુમ્મસ ચારે કોર વીંટળાઈ વળેલું. સુર્યના પ્રકાશ ને તાપ એમાં નિસ્તેજ બની જતાં હતા. કોલેજના વિશાળ ધુમ્મટ પર એ પ્રકાશ પથરાતો તોપણ ધુમ્મટ પર્ણો ચળકાટ જાણે ઉપટી ગયેલો લાગ્યો.” આવૃતને કોલેજમાંથી અચાનક છૂટો કરી દેવાતા તેના મનોજગતમાં જે પ્રશ્નો ઉભરાય છે ત્યારની સ્થિતિનું વર્ણન લેખક કંઈક આ રીતે કરે છે- “ચારે બાજુ અંધકાર ઉતરવા લાગ્યો. આકાશમાં આખા દિવસનો ચારો ચરી માળામાં બચ્યાઓ પાસે પાછા ફરતા બે-ત્રણ પંખીના ટોળાં પસાર થયા. વાઈસ ચાન્સેલરને પત્ર લખી ફરિયાદ કરવાનો વિચાર થયો.”૧૧ વળી પ્રીતિ સાથે આવૃતને મનમેળ નથી ત્યારનું આ વર્ણન જુઓ- “પ્રીતિ અગાસીમાં ગઈ ત્યારે ચૌદસનો ચંદ્ર ચારે બાજુ ઉતરેલા અંધકારના આવરણને ફેડવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતો હતો. પ્રીતિને ઉપર આવેલી જોઈ તેના તરફ દૃષ્ટિ વાળી આવૃતે અંધકારનો વિજય નિહાળવાનું મૂકી દીધું.”૧૨ પિતાને પૈસા મોકલવાની ચિંતા,પ્રીતિના ભાઈના સવાલનો જવાબ

આપવાની ચિંતા, પ્રીતિ-સ્વપ્ન વિનાના મોટા ઘરમાં એકલા રહીને નોકરીની ચિંતા કરતા આવૃતની કડુણ સ્થિતિ લેખક આ રીતે વર્ણવે છે- “ઊંઘ ન આવી. ઉપર તારાઓ ટમકતા હતા. વધસ્તંભ તરફ જતાં હોય એમ ઘર તરફ વળતા ટાંગાને ખેંચતા ઘોડાના ડાબલાના અવાજ, ઘણા ઘોંઘાટ સાથે રસ્તા પરથી પસાર થતાં મનુષ્યોના અવાજ વચ્ચેથી ક્યારેક ક્ષીણ રીતે રણકી ઊઠતો મંદિરના ડંકાનો નાદ સાંભળતા સાંભળતા તેણે મોડી રાત સુધી વિચારમાં ડૂબકા ખાધા. ઊંઘ ક્યારે આવી ગઈ તેની ખબર ન રહી.” એક જગ્યાએ ઇન્ટરવ્યુના સ્થળનું વર્ણન પણ નોંધનીય બને છે, જુઓ- “ પોણા બે વાગ્યે તેઓ એક કાળા તોતિંગ મકાનની સામે આવીને ઊભા. એ કોલેજ હતી. સરકારી કચેરી જેવી. બે ખંડો સિવાયના બાકીના બંધ હતા. એક મોટા ખંડમાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે ત્યાં પાંસઠ વ્યક્તિઓ બેઠી હતી. છતાં વાતાવરણમાં મુક્ત કોલાહલ નહોતો. શાંત ગણગણાટમાં ભારેખમપણું સ્થિર થઈ ગયું હતું. ઘણા એપ્લીકન્ટસ આમતેમ આંટા મારતા, બહાર ડોકિયું કરતા, આસપાસ ફરતા પ્યુનોને કે એપ્લીકન્ટસનું લીસ્ટ લઈ ઉભેલા ઓફીસ ક્લાર્કને કંઈક પૂછતાં. વળી આંટા મારતા ને પાછા અંદર જઈ ઉભડક ખુરશી પર બેસતા.”૧૩

આમ અહીં વાતાવરણ-પરિવેશ, સ્થળ-સમય-કાળનું વર્ણન વિષયને ઘટ્ટ અને સ્પષ્ટ કરી આપે છે. જો કે આ નવલકથામાં ખાસ કરીને વૈચારિક-માનસિક પરિવેશ મુખ્ય બની રહે છે છતાં સામાજિક, કૌટુંબિક, રાજકીય પરિવેશ પણ જોઈ શકાય છે. ભોગૌલિક સંદર્ભોની બાબતે સ્થળ, દુકાન તેમજ બસ સ્ટોપ વગેરેની બાબતમાં પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. દા.ત. ચરોતરનો વિસ્તાર, રેલ્વે સ્ટેશન, અમદાવાદના સ્થળો-બસ સ્ટેન્ડ, નહેરુબ્રીજ, ગુલબાઈ ટેકરા, નવરંગપુરા, મીઠાખળી, વીજળીઘર, ત્રણ દરવાજા, યુનિવર્સિટી, હોસ્ટેલ બિલ્ડિંગ વગેરે.... સમગ્ર રીતે જોતા આ નવલકથા વાતાવરણની-વર્ણનની દૃષ્ટિએ પણ સફળ રહી છે.

ટેકનિક- રચનારીતિની દૃષ્ટિએ આ નવલકથામાં ફ્લેશબેક-પીઠ ઝબકાર, ફ્લેશ ફોરવર્ડ-પૂર્વ ઝબકાર, આંતરચેતના પ્રવાહ, પ્રતીક, સન્નિધીકરણ, પત્ર પ્રયુક્તિ, સ્વપ્ન પ્રયુક્તિ, આંતર એકોક્તિ જેવી રચનારીતિ જોઈ શકાય છે. નોકરીમાંથી કાઢી મૂકાયા બાદ આવૃત માને છે કે એક વર્ષના અનુભવ પછી એને જરૂરથી ક્યાંક નોકરી મળી જશે, પણ તરત જ – “એની સામે ગયા વર્ષની દોડધામ તારી આવી અને થાકેલા ઘોડા જેવા મનને એક વર્ષના અનુભવની ચાબુક બહુ વેગમાં ન લાવી શકી. ખાવાનું ન ભાવ્યું. પ્રીતિ સાથે બોલ્યા વગર ફરી મેડા પર ચાલ્યો ગયો.”૧૪ અહીં ફ્લેશબેકની રચનારીતિ પ્રયોજાયેલી છે. નવમાં પ્રકરણમાં હોળીના પ્રસંગનું વર્ણન પ્રતીકાત્મક બની રહે છે, જુઓ- “હોળીની ઊંચી ઊંચી જ્વાળાઓ ને આસપાસ ઘેરાતા તણખાઓ તેની આંખમાં તગતગી રહ્યા. સેક્રેટરી, પ્રિન્સીપાલ વચ્ચે વચ્ચે યાદ આવ્યા ત્યારે તેના દાંત કચકચી જતાં. મુઠ્ઠીઓ વળી જતી. અધ્યાપકમંડળમાં જઈ વાત કરવાનો વિચાર મનમાં દ્રઢ થયો.”૧૫ હોળીનો પ્રસંગ પ્રતીકાત્મક રીતે સત્યનો અસત્ય ઉપરનો વિજય હોવાને લીધે અહીં આવૃત અસત્ય સામે લડવા માટે મક્કમ બને છે. આઠમાં પ્રકરણમાં રાત્રે આવૃતના ઘરે બિલાડો ચકલીના માળાને ચૂંથી નાખીને ઈંડા ખાઈ જાય તે ઘટના અહીં પ્રતીકાત્મક બની રહે છે, કારણ કે બીજા દિવસે જ આવૃતને છૂટો કરવામાં આવે છે. અહીં આવૃતનો વ્યવસાયરૂપી માળો ચૂંથાઈ જાય છે અને એમાં પણ કોઈ ને કોઈ બિલાડાની ભૂમિકા રહી જ હશે. અહીં આ માળો ચૂંથવાની ઘટનાની પ્રતીકાત્મકતા મહત્વની ઠરે છે. આ કૃતિમાં આંતરચેતના પ્રવાહની ટેકનિક પણ અસરકારકતાથી પ્રયોજાયેલી છે. આવૃત જ્યારે પ્રિન્સીપાલની ફરિયાદ કરવાનું વિચારે છે ત્યારે તેના ચિતમાં આ દ્રશ્ય ખડું થાય છે- “સેનેટમાં પ્રિન્સીપાલ પર

સેનેટ સભ્યોના પ્રશ્નોની ઝડી વરસે છે. કઈ જવાબ આપ્યા વગર અચૈત જેવા પ્રિન્સીપાલ ઓશિયાળા લાગતા ઊભા છે. એમની પીળી પીળી આંખો સાવ કરમાઈ ગઈ છે. વાઈસ ચાન્સેલર પાસે જઈ માફી માંગે છે. સેનેટ હોલની બહાર ઊભો ઊભો પોતે પ્રિન્સીપાલની દુર્દશા જોઈ હસે છે.”૧૬ ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરતી વખતે આવૃત દોસ્તોયવસ્કીની ‘કાઈમ એન્ડ પનીશમેન્ટ’ વાંચતો વાંચતો પોતાને કોલેજમાંથી શા માટે છૂટો કરવામાં આવ્યો એ વિશે વિચારતો હોય છે ત્યાં લેખકે ‘કાઈમ એન્ડ પનીશમેન્ટ’ના નાયક રસ્કોલનીકોવની ખૂનમાં સપડાવાની સ્થિતિ અને આવૃતની અચાનક નોકરીમાંથી થયેલી હકાલપટ્ટીની સ્થિતિ એ બે ઘટનાઓની સહોપસ્થિતિ રજૂ કરીને સન્નિધીકરણ-JUXTAPOSEની સફળ પ્રયુક્તિ પ્રયોજી છે.

ઉપરાંત અહીં સ્વપ્ન પ્રયુક્તિ અસરકારક ભૂમિકાએ પ્રયોજાયેલી છે. પ્રીતિના ભાઈના ટ્યુશન કરાવવાના સૂચનને આવૃત સ્વીકારતો નથી એ વાત પ્રીતિને ગમતી નથી અને પ્રીતિ આ રીતે સ્વપ્નની દુનિયામાં ખોવાય જાય છે- “એક ટ્યુશન ક્લાસ આવૃતે મુંબઈમાં શરૂ કરી દીધો છે. ઘણા પૈસા આવે છે. ભાઈ કરતા તો આવૃત ઘણો હોશિયાર એટલે તેનો ટ્યુશન ક્લાસ વધારે સારો ચાલે છે. ભાઈથી મોટો એક ફ્લેટ આવૃત ખરીદે છે. સ્વપ્ન કોન્વેન્ટમાં ભણવા જાય છે.”૧૭ વળી અમદાવાદના પ્રવાસ વખતે બસમાંથી સામેના બંગલાને જોતી વખતે આવૃત પણ પોતાના સ્વપ્નના બંગલામાં ખોવાઈ જાય છે. પરંતુ ખાસ તો આ નવલકથામાં આવૃતને હબસીઓના જે ત્રણ સ્વપ્ન આવે છે તે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ તેમજ કથામાં અનેક રીતે સૂચક બની રહે છે. ચૌદમાં પ્રકરણના અંતમાં આવતા પ્રથમ સ્વપ્નમાં એક માણસની પાછળ ભાલા લાકડીઓ લઈને લોકો દોડી રહ્યા છે તે સ્વપ્ન જુઓ-“ એક મકાનની અગાશી પર પોતે ઊભો છે. આસપાસ જંગલ છે. નીચે પસાર થતી કેડી પર એક માણસ લથડતો દોડે છે. તેની આંખો બાવરી બાવરી ફાટી ગઈ છે. મોઢામાંથી લોહી નીકળે છે. તેના માથાના લાંબા વાળ વીખરાઈને મોઢા પર પથરાયા છે. ખૂબ શ્વાસ ભરાઈ ગયો છે તોપણ તે દોડે છે. હમણાં ગબડી પડશે. ઉથલી પડશે એમ લાગે છે છતાં તેનાથી થોભાય એમ નથી. જંગલી માણસોનું મોટું ટોળું તેની પાછળ હાથમાં ભાલા ને લાકડીઓ લઈને દોડે છે. એમાં આગળ દોડતા માણસો ખૂબ ઉશ્કેરાટમાં છે. બીજા કેટલાક પાછળ ઘસડાય છે. એમાં એક સ્ત્રી દોડતી તેને દેખાઈ. પ્રીતિની અણસાર લાગી.તેની આંખો પહોળી થઈ. મોટેથી બૂમ મારી પ્રીતિને બોલાવી પણ તેનો અવાજ પ્રીતિ સુધી ન પહોંચી શક્યો. દૂરદૂર દોડતા બધાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. કારમી ચિચિયારીઓ આસપાસથી સંભળાઈ...” આ સ્વપ્ન આવે છે ત્યારે આવૃત યાતનામાં જીવી રહ્યો હોય છે, તેની પાસે નોકરી નથી, પ્રીતિ-સ્વપ્ન નથી, અને પોતાની સાથે જોડાયેલા લોકોને જવાબ આપવાની તાકાત પણ નથી. એટલે તે વખતે બધાથી ડરીને ભાગી રહેલો સ્વપ્નમાંનો પેલો માણસ એ પોતે આવૃત છે, આવૃતની સ્થિતિને નક્કર રીતે આ સ્વપ્ન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી છે. અને ત્યાર બાદ ‘ન’ ગામની કોલેજમાં એપોઇમેન્ટ લેટર મળી જતાં આ જ સ્વપ્ન (બીજું સ્વપ્ન) સોળમાં પ્રકરણના અંતમાં આ રીતે વિકસે છે- “ જંગલની અંદર ઊંડે ને ઊંડે તે જઈ રહ્યો છે. થાકીને લોથપોથ બની ગયો છે. ગળામાં પાણીનો શોષ છે, પણ ક્યાય પાણી નથી. પાણી, પાણી કરતો એક ઝાડ નીચે તે સૂઈ જાય છે. બસ ઊંઘ્યા જ કરે છે. એ ઊંઘમાંથી ઉઠે છે ત્યારે તેનો રંગ કાળો કાળો થઈ ગયો છે. માથે પીંછાનો મુગટ છે. ને પોતાની સામે એક ગોરા માનવીને એક ઊંચા થાંભલા સાથે કચકચાવીને બાંધી તેના જેવા કાળા હબસીઓ માથે પીંછાનો મુગટ પહેરી, હાથમાં ભાલા ને તીરકામઠા લઈ પેલા માણસની આસપાસ ધૂમે છે. એક ખૂબ કાળો ને ઠીંગણો માણસ વારંવાર તે બાંધેલા માણસની પાસે જઈ તેની નીચે ઢળેલી આંખોમાં ભયંકર રીતે તાક્યા કરે છે.” પ્રથમ સ્વપ્નમાં

જે માણસ ભાગી રહ્યો હતો તેને આ બીજા સ્વપ્નમાં પકડીને બાંધી દેવાયો છે. આવૃત પોતાની જાતને તરસને લીધે ટળવળતો અને ટોળામાંના કાળા હબસીઓમાનો જ એક બની ગયેલો જુએ છે. અહીં પેલા બાંધેલા માણસની આંખમાં જોનાર ઠીંગણો માણસ એ 'ન' ગામનો પ્રિન્સિપાલ છે અને પેલો બંધાઈ ગયેલો ગોરો માણસ એ આવૃત(એપોઇમેન્ટ લેટર મળ્યા પછીનો આવૃત) છે એ વાત વાચકને સહજતાથી સમજાય જાય એમ છે. અહીં આવૃતની બે પ્રકારની સ્થિતિ દર્શાવાયેલી છે. પણ આ સ્વપ્ન હરોળ હજુ આગળ ચાલે છે અને આ જ સ્વપ્ન (ત્રીજુ સ્વપ્ન) અંતિમ સત્તરમાં પ્રકરણના અંતમાં આ રીતે આગળ વધે છે-“ એક ગીચ જંગલમાં તે હબસી બનીને ઊભો છે. હાથમાં તીરકામઠું છે. આસપાસ તેના જેવા જ સેંકડો હબસી ઊભા છે. એમાના ત્રણચાર પોતાના ભાલાની અણીઓ તેની છાતી સામે નોંધી ઊભા છે. સામે ઊંચા થાંભલા પર એક ગોરો ગોરો માણસ મુશ્કેટાટ બાંધ્યો છે. તેનું માથું એક બાજુ ઢળી ગયું છે. ભાલાની અણી નોંધી ઊભેલા હબસીઓ તીરકામઠાથી પેલા ગોરા માણસને વીંધી નાખવા તેને કહે છે.'ના, ના..એ લાકુના છે.લાકુના છે.' એ ચીસો પડે છે.પેલા ના પડે છે. 'એ શયતાન છે.આપણો દુશ્મન છે. ને પોતાના ભાલાની અણીઓ તેની છાતીમાં ઘોંચે છે.'ચાલ જલ્દી એને મારી નાખ.' 'મારી નાખું છું, હું મારી નાખું છું.' તેની આંખો ભાલાની ચમકતી અણીઓ જોઈને ડરથી ફાટી જાય છે. હાથમાંનું તીર કમાન પર ચડાવે છે. 'જલ્દી' પાછળથી બૂમ આવે છે ને તેનો હાથ ખેંચાય છે..." અહીં સ્વપ્નમાં જે ગોરા માણસને આવૃત પોતે જ તીર મારીને મારી નાખે છે એ ગોરો માણસ આવૃત પોતે જ છે, એટલે કે એક આવૃત બીજા આવૃતને મારી નાખે છે. પહેલાં એ લાકુના એટલે પ્રજાનો ઉદ્ધારક હતો પણ હવે હબસી બની ગયો હોવાથી(બીજા લોકોની જેમ જ નભવાની શરૂઆત કરી દીધી હોવાથી) પેલા ગોરા માણસને-લાકુનાને(ઈમાનદાર અને સિદ્ધાંતવાદી આવૃતને) તેણે તીર મારવું જ પડે છે, પોતાની છાતીમાં અણી નોંધીને નજીક ઊભેલા હબસીઓ એ આવૃતના પોતાના જ લોકો છે જેઓ આવૃતને તીર ચલાવવા માટે(પરિસ્થિતિને તાબે થવા માટે) મજબૂર કરે છે. અલગ પ્રતિભા ઓળખ ધરાવનાર આવૃત (ગોરો માણસ) કાળા હબસીઓના ટોળાંમાના કાળા આવૃત દ્વારા જ રહેંસાઈ જાય છે, હવે બચે છે માત્ર કાળો હબસી આવૃત, જે 'ન' સોળનું નિશ્ચિત સ્થાન લેવા માટે નવલકથાના અંતમાં આગળ વધે છે...આવૃતના પાત્રના પ્રગટીકરણમાં આ ત્રણે સ્વપ્નો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાએ રજૂ થયા છે એટલે આ પ્રકારની રચનારીતિ નોંધનીય બની રહે છે. આ ઉપરાંત લેખકે આ નવલકથામાં આવૃતના પ્રીતિ ઉપરના પત્રો, પ્રીતિનો આવૃત ઉપરનો પત્ર, પ્રીતિના ભાઈનો પત્ર, પિતાનો પત્ર વગેરે દ્વારા પત્ર પ્રયુક્તિનો પણ સફળ ઉપયોગ કર્યો છે. જ્યંત ગાડીતે અહીં આધુનિક રચનારીતિ પ્રયોજેલી જોઈ શકાય છે.

સંવાદ-ભાષાકર્મ દ્વારા પાત્રનું પ્રગટીકરણ સુરેખ અને સ્પષ્ટ બનતું હોય છે. અહીં પણ ભાષાનું અલગ અલગ સ્તરનું ખેડાણ જોઈ શકાય છે. શિક્ષિત પાત્રોની ભાષા અહીં શુદ્ધ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી શબ્દોના પ્રયોગવાળી છે તો કામવાળી અભણ શારદીની ભાષા દેશ્ય શબ્દોવાળી છે. અહીં પાત્રોના સંવાદો જ પાત્રોની માનસિકતાને ખુલ્લી કરી આપે છે જેમ કે આવૃતને છૂટો કર્યાનો પત્ર આપ્યા પછી સેક્રેટરી અને પ્રિન્સિપાલની વાતચીતના સંવાદોમાંથી જ શૈક્ષણિક જગતમાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચારનું ચિત્ર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આવૃતનો જુસ્સો એના સંવાદોમાંથી જ પામી શકાય છે અને તેની લાચારી પણ સંવાદોમાંથી જ પ્રગટ થાય છે. આ નવલકથાનું એક મહત્વનું અંગ છે પાત્રોની સ્વગતોક્તિઓ, તેમાં પણ આવૃતની પોતાની જાત સાથે થતી વાતચીત-સંવાદો-સ્વગતોક્તિ અહીં તેની વેદના-સંવેદનાને ધારદાર બનાવે છે. શિક્ષણ જગત સાથે જોડાયેલા પાત્રો અહીં શુદ્ધ

ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે દા.ત. એપોઇમેન્ટ, લેટર, ઈમ્પોર્ટન્ટ, કેન્ડીડેટ, નેટીવ પ્લેસ, કોલીડીકેશન, ઓલ રાઈટ, આઉટ ઓફ એટીકેટ, પ્રોમીસ, મેચ, ડીમાન્ડ, સ્કોલર, રીમોટ પ્લેસ, પાર્ટ ટાઈમ, સેટલ, એટેન્ટીવ, યુનિટી, પોઈન્ટસ, થેન્ક યુ, પ્રેક્ટિસ, સ્લીપ ઓફ પેન, નોનસેન્સ, મસ્ટર, ડોરબેલ, પર્સનલ મેટર વગેરે...અહીં શુદ્ધ ગુજરાતી અને કાવ્યાત્મક ગદ્યના-સાહિત્યિક ભાષાના લસરકા પણ નોંધનીય બની રહે છે, જુઓ કેટલાક ઉદાહરણો- “ પ્રિન્સિપાલની પીળી પીળી આંખો ઘોર જંગલમાં કોઈ શિકારની પીઠ પાછળ વાઘની આંખો ચમકી રહે તેમ તેની સ્મૃતિમા ચમકી ગયેલી અને મનના આવેગને તેણે અંકુશમાં લઈ લીધેલો.”, “ આવૃત્તે શારદીની આંખોમાં જોયું. એમાં નખરાં નાયતા હતા”, “ અહો,શું કોમળ તારી ત્વચા છે! કેવા મસૂણ ગાલ. હું તારા પર મુગ્ધ છું. પણ,ના ના ઓ બાલે,તું મારી પાસે ન આવીશ.તારા કોમળ હાથ લંબાવવાનું મૂકી દે...” , “ સવારનો ઊઠ્યો ત્યારે તેનું શરીર અંધકારે ભારેલા નહોરથી ઉઝરડાઈ ગયું હતું.”, “ વસંતપંચમીએ વિદાય લીધી. આવૃત્ત વાંચવાની તાજગી અનુભવતો. સદાયે વસંત વસંત જ રહેતી હોય તો ખૂબ વાંચી શકાય. વિચારી શકાય.”, “ભગવાને પુરુષો કોણ જાણે કેવા ઘડ્યા તે આવી સોનપરીને છોડી વંઠેલમા મન ગયું”, “ ગુલાલ છાંટયો પણ પ્રીતિના મોઢા પર હાસ્યની એક લહેરખી ન ફરકી. મોઢા પરના ગુલાલને લૂછી, ભીનાં કપડા બદલી તે ફરી પોતાના કામમાં પડી,અક્ષરેય બોલ્યા વગર આવૃત્તને પ્રીતિની આટલી બધી વિમુખતા ન સમજાઈ.”, “ આવૃત્તની આંખમાં કલ્ચર્ડ મોતી જેવી ચમક ને સ્મિત આવ્યાં.”, “ ચામડીને સ્પર્શી વહી જતો ગરમ પવન અનુભવ્યો.”, “ ને એ તરજને ગણગણવામાં મન પરોવી ચિતને ઉલ્લસવા મથતો. પણ થોડી વારમાં મનની સચેતતા બીજી સ્મૃતિમાં ખેંચી તેના મનને ઉદાસ બનાવી મૂકતી.”, “તું મને ખૂબ ગમે છે. તારો એ ગૌર ગૌર કુમળો દેહ”, “ જાળિયામાંથી આવતો પ્રકાશ તેની આંખોને મીંચાઈ જવાની ફરજ પાડતો હતો, પણ અંગારા જેવી દઝાડતી આંખો બંધ નહોતી રહી શકતી.”, “ પવનમાં જરાય અવાજ કર્યા વિના ફરફરે છે. પીપળો હવે થોડા દિવસમાં નવો થઈ જશે. પવનમાં ઝૂમશે. વળી પાનખર, વળી વસંત. વર્ષોવર્ષ ચાલ્યા જ કરે.”, “ પરિસ્થિતિ ન ઓળખે તે માણસ નહીં, પણ અંતરના કોઈ સૂક્ષ્મ તાંતણાએ તેણે બાંધી રાખ્યો.”

જ્યારે શારદીના સંવાદોમાં ગાળ પણ સહજ રીતે આવે છે-જુઓ-“મૂઆ મિલવાળાનું સત્યાનાશ જાય.એમનું મગજ સમૂળું ઠેકાણે ન રહેવા દીધું મુઆઓએ”૧૮ “ મિલમાં જતાં હતા પણ પીટ્યાઓએ એક પાળી બંધ કરી. મુઆ લુચ્યા”. ‘ન’ ગામની કોલેજમાં આવૃત્ત ઇન્ટરવ્યુ આપવા જાય ત્યાં લોજના માલિકની ગામડાની ભાષા જુઓ- “બહુ ધરમ-નીમવાળા માણસ છે.”૧૯ , “જુઓ,પણે ખૂણામાં ખાટલો પડ્યો. એય તમતમારે નિરાંતે પોઢી જાઓ. મુદ્દલ ભો રાખશો નહીં. રામના રાજમાં આવ્યા તેમ સમજજો.”

આમ આ નવલકથામાં જયંત ગાડીતે ટૂંકા ટૂંકા શબ્દો પાસેથી ઉલ્લેખનીય કામ લીધું છે.નાટ્યાત્મક સંવાદો અને સ્વગતોક્તિઓ આ નવલકથાનું મહત્વનું પાસુ બની રહે છે. અહીં સાદું સરળ અને ભાવવાહી ભાષાનું ખેડાણ છે જે ચોટદાર અભિવ્યક્તિ સાધવામાં સફળતા મેળવે છે.

જયંત ગાડીતની આ પ્રથમ કૃતિ છે જેમાં તેમણે જે તે સમયની ઉચ્ચ શિક્ષણની સ્થિતિને મૂકી આપીને સેલ્ફ ડાઈનાન્સ હાટડીઓએ ખોટી નાખેલ શિક્ષણની ઘોરને દર્શાવી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં શિક્ષણની ગુણવત્તાને બાદ કરીને સ્વાર્થ માટે જે કાવાદાવા ખેલાય છે તેને જયંત ગાડીતે અહીં આકાર આપ્યો છે. અહીં સર્જક તરીકેની તેમની

સ્વકીય સૂઝ મહત્વની છે. અન્ય કોઈ સર્જકના પ્રભાવમાં તેઓ આવતા નથી. જો કે આવૃત્તમાં આધુનિક રચનારીતિ તેઓ પ્રયોજે છે, એક રીતે જોઈએ તો આ કૃતિનો સૂર-TONE પણ એક રીતે આધુનિક છે પણ એ એવી રીતે રજૂ થયેલી છે કે એ સામાજિક વાસ્તવની કથા બને છે. આવૃત્તની લાચારી, હતાશા, કડુણતા અને અંતમાં તેણે કરવું પડતું સમાધાન-તેની હાર એ અનેક રીતે ચિંતનીય બાબત બની રહે છે. ‘આવૃત’ તેના નામ પ્રમાણે ખરેખર જ્ઞાનથી ભરેલો અને આચ્છાદિત છે, તે ઢંકાયેલો છે એમ કહેવા કરતા તેને ઢાંકી દેવામાં આવ્યો છે એમ કહેવું ઉચિત ગણાશે. આવૃત્તની સ્થિતિ એ ઉચ્ચ શિક્ષણની પોલંપોલ ઉપરનો ૧૯૬૯માં રજૂ થયેલો કટાક્ષ છે જે આજે ૪૭વર્ષ બાદ પણ અધ્યાપન જગતના વાસ્તવ સંદર્ભે પ્રસ્તુત બની રહે છે. સમગ્ર રીતે જોતા જયંત ગાડીતની આવૃત નવલકથા ઘણી બધી દૃષ્ટિએ યાદગાર નવલકથા બની રહે છે. અગાઉ આ નવલકથા વિશે મેં જે નોંધ્યું છે તે કથન ફરી અહીં મૂકીને મારી વાત પૂરી કરું... “આખું જગત આવૃતને દુઃખ આપી રહે છે ત્યારે ભાંગી પડતો, લાચારી અનુભવતો આવૃત આધુનિક નવલકથાનો નાયક લાગે છે, તો દુષિત સમાજ સામે પોતાના આદર્શ ટકાવી રાખતો આવૃત પરંપરાગત નવલકથાનો નાયક લાગે છે. માનવમનના સંકુલ ભાવો, ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા અહીં સર્જકની પોતાની સૂઝ પ્રમાણે સભાનતાથી અવતર્યા છે. પ્રયોગશીલ નવલકથાઓના જાજરમાન વાતાવરણથી અલિપ્ત રહીને સ્વકીય સૂઝપૂર્વક આવૃત લખાઈ એ ગુજરાતી નવલકથાના ઇતિહાસની નોંધપાત્ર ઘટના છે. ઉચ્ચ શિક્ષણજગતનો વાસ્તવિક ચિતાર ‘આવૃત’ રૂપે જ મળ્યો એમ પણ કહી શકાય.”૨૦

પાદટીપ-સંદર્ભ

- I. શબ્દસૃષ્ટિ, નવલકથા અને હું વિશેષાંક, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૨૦૦૭, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી - ગાંધીનગર, પૃ.૧૨૭
- II. આવૃત, જયંત ગાડીત, લોકપ્રિય પ્રકાશન-મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનમુદ્રણ -મેં ૧૯૮૪, પૃ.૧૫
- III. એજન, પૃ.૬૩
- IV. એજન, પૃ.૭૧
- V. એજન, પૃ.૮૩
- VI. એજન, પૃ.૯૯
- VII. એજન, પૃ.૧૧૯
- VIII. એજન, પૃ.૧૪૪
- IX. એજન, પૃ.૧૫૨
- X. ‘આવૃત’ એક અભ્યાસ, ડૉ.મનોજ માહ્યાવંશી, ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન-સુરત, પ્ર.આ-૨૦૧૧, છેલ્લા પૃષ્ઠનું અવતરણ
- XI. આવૃત, જયંત ગાડીત, લોકપ્રિય પ્રકાશન-મુંબઈ, પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનમુદ્રણ -મેં ૧૯૮૪, પૃ.૬૭
- XII. એજન, પૃ.૬૮
- XIII. એજન, પૃ.૧૧૧
- XIV. એજન, પૃ.૭૪

- XV. એજન, પૃ.૭૫
XVI. એજન, પૃ.૭૫
XVII. એજન, પૃ.૭૨
XVIII. એજન, પૃ.૬૦
XIX. એજન, પૃ.૧૪૦
XX. સર્જક-વિવેચક: જયંત ગાડીત, ડૉ. મનોજ માહ્યાવંશી, વિકેતા-ફ્લેમિંગો પ્રકાશન-અમદાવાદ, પ્ર.આ-૨૦૧૩, પૃ.૩૦૪

ડૉ. મનોજ માહ્યાવંશી

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

ડૉ.એપીજે અબ્દુલ કલામ ગવર્નમેન્ટ કોલેજ

સિલવાસા

Copyright © 2012 - 2019 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat